

Tutarsız İkili Olarak Bağdaşırcılık ve Fizikselcilik

Çağrı Atalar | Kocaeli Üniversitesi

Bu makalede belirlenimcilik, bağdaşırcılık ve özgür irade kavramlarını ve bunların çağdaş felsefe literatüründe nasıl anlaşıldığını ele alacağım. Sonrasında ortaya koyduğum kabullere fizikselciliğin doğru olduğu iddiasını da ekleyince özgür irade ve belirlenimcilik kavramlarını beraber ele alma çabasının çelişkili bir duruma sebep olduğunu savunacağım. Son olarak bazı olası itirazlara yer verip hangi koşulda çelişki durumunun ortadan kalkacağından söz edeceğim.

Özgür irade, belirlenimcilik ve bağdaşırcılık

Elinize bir ip bağladığınızı ve ipi sağa sola savurduğunuzu hayal edin. Elinizin sizin kontrolünüzde olduğunu kabul etmekle beraber ipin özgür iradesi diye bir durumdan bahsetmenin saçmalık olduğunu fark ediyorsunuzdur. Bir insanın (Mehmet diyelim) elini bileklerinden tuttuğunuzu ve oynattığınızı düşündüğünüzde hemfikir olacağız ki bu insan (ilk örnekteki ipin durumuna paralel olarak) bileklerini oynatma konusunda özgür değildir. Benzer şekilde, ikinci durumdaki failimiz Mehmet bileklerini geri çekebilecek güçte olsun ve elini çekmek istemesine bağlı olarak elinin durumu değişebilsin. Bu sefer diyebilirsiniz ki Mehmet elini tutan kişiden sakınmasa dahi sakınmama konusundaki eylemi ya da bir eylemi gerçekleştirilmeme kararı özgür bir karardır çünkü bileği tutulan kişinin karşısında birden fazla alternatif mevcuttur. Bu bileği kavrayan insanın, bileği kavranan Mehmet'in elini kaldırma veya elini indirme seçenekleri olduğunu kabul edelim. Bu durumda bileği kavranan Mehmet'in eli için çeşitli alternatifler mevcuttur ama fark ediyoruz ki bileği kavranan Mehmet, eylemlerinin kaynağı kendisi veya zihinsel tutumları olmadığı için özgür değildir. Yani açıktır ki Mehmet kendi zihinsel tutumları (arzu, inanç gibi tutumlar) doğrultusunda eyleminin kaynağı olsaydı özgür iradeli fail olmuş olacaktı.

Örneklere görüleceği üzere özgür eylem (free act) için kabul görmüş iki ana kriter vardır. Birincisi bir eylem için diğerini-yapabilme-yetisi (ability to do otherwise) ikincisi ise eyleme kaynaklık (sourcehood) etmektir. Bazı filozoflar, diğerini yapabilme yetisinin özgür irade için *özel* (essential) olduğunu belirtir. Bağdaşırcılığı savunan Fischer gibi bazı filozoflar ise özgür iradenin belirlenimcilikle bağdaşmasının tek yolu olan kaynaklık etme kriterini kullanır çünkü belirlenimcilik, diğerini yapabilme yetisi için gerekli olan Alternatif Olasılıklar İlkesini (Principle of Alternative Principle) reddeder. Bağdaşırcılara göre bir kişi, eyleminin kaynağı ise özgür iradeye sahiptir.

Bazı filozoflar Alternatif Olasılıklar İlkesinin yetersiz olduğunu, bazı başka filozoflar da gereksiz olduğunu savunmaktadır. Örneğin Peter van Inwagen alternatif olasılıklar ilkesi yerine dört adet ilke sunarken, Harry Frankfurt ise Alternatif Olasılıklar İlkesinin lüzumsuz olduğunu belirtir ve makalenin ileriki bölümlerinde değineceğim bir düşünce deneyi geliştirir. Düşünce deneyi en kaba haliyle beyin durumlarına müdahale edildiği ve alternatif olasılık olmadığı durumda bile eylemi gerçekleştiren failin eyleminin özgür olduğunu iddia eder.

Bir a nesnesinin t_1 anındaki durumunu t_0 anındaki durumu belirlemiyorsa o eyleminin kaynaklığını yaptığı söylenemez. Kaynaklık hakkında neden böyle düşündüğümü daha açık bir şekilde aktarabilmek için bir Frankfurt Durumu tasarlayalım. Giray başarılı bir nörobilimci ve cerrahdır. X partisine oy atmak isteyen Çağrı'nın beynine bir karşı-olgusal araya girici (counterfactual intervener) olarak çip yerleştirmiştir. Karşı-olgusal araya gircinin amacı, belirli koşullar altında t_n anında s_1 durumu olacakken $t_{(n-1)}$ anında s_2 durumunun tetiklenmesini sağlamaktır. Çip, fail karar verdiği anda failin beyninden öncü sinyal (prior signal) almaktadır. Çağrı eğer X partisine oy atmak isterse bu istenci doğrultusunda beyindeki çip çalışmaz/aktif olmaz ve Çağrı X partisine oy atar. Çağrı eğer Y partisine oy atmak isterse beyindeki çeşitli süreçler sonucu bu çip Çağrı'nın Y partisine oy atma isteği şeklindeki zihinsel tutumun taşındığı öncü sinyali alır, Çağrı'nın ilgili beyin durumunu değiştirerek X partisine oy atmasını sağlar. Bu durumda görüldüğü üzere Çağrı'nın iki adaydan birine oy atmaktan başka alternatifi olmasa bile X partisine oy atma kararı aldığı anda bu kararın kaynağı kendisidir.

Bu durumun bağdaşırcılığı kurtarıp kurtarmadığı konusunda çeşitli itirazlar vardır ama ben Frankfurt karşı örneklerini, makalenin devamındaki iddiayı etkilememesi sebebiyle başarılı olarak kabul edeceğim. Farz edelim ki t_0 , t_1 ve t_2 şeklinde üç anımız (instant) olsun. Biliyoruz ki Çağrı'nın t_2 anındaki kararının kaynağı t_1 anındaki Çağrı'dır. Bunu daha genel bir ilke olarak şöyle de ifade edebiliriz: "Bir t_n anı ve p kişisi için, p kişinin t_n anındaki eylemi özgür iradesiyle gerçekleşmiştir ancak ve ancak p kişinin t_n anındaki eylemi $t_{(n-1)}$ anındaki p kişisinden veya zamansal parçasından (temporal part) kaynaklanmamışsa."

Çünkü Frankfurt Durumunda gördüğünüz üzere, karşıolgusal araya gircinin aktive olduğu durumda bizim failimiz özgür değildir. Çünkü onun t_2 anındaki eylemi, t_1 anında bulunan Çağrı'dan (veya zamansal parçasından) kaynaklı değildir. Belirlenimcilik ise, belirli bir $t_{(n)}$ anı (instant) için tek bir fiziksel geleceğin mümkün olduğunu iddia eder. Her bir fiziksel olay (event) kendisini önceleyen bir önceki olay tarafından belirlenmiştir. Daha kapsamlı bir tanım ise şu şekildedir: Evrendeki, bir andan önceki her olguyu tarif eden bir P önermesi, bütün yasaları ifade eden bir L

önermesi ve evrenin gelecekte bir anını belirten bir Q önermesi için; zorunlu olarak P & L , Q 'yu ima eder. Bu tarz bir tanımın faydası, nedensellik konusunda bir taraf belirtmemize gerek olmamasıdır. Özgür irade için bu türden minimal bir tanım yapmak bizim amaçlarımız açısından yeterli görünmektedir.

Bağdaşırcılık, özgür irade ile belirlenimciliğin çelişmediği aksine bağdaştığı tezidir. Eylemlerin belirlenime sahip olduğu bir evrende özgür iradenin var olabileceğini, bunun mümkün olduğunu öne sürer. Bu görüş belirlenimciliği doğru kabul etmez veya özgür iradeyi varsaymaz sadece bu ikisini doğru kabul etmenin bir çelişki ortaya çıkarmayacağını iddia eder.

Aralarında geçiş yapılabilen üç durum

Bu kısımda, Derek Pereboom tarafından ortaya atılan Dört-durum argümanına (four-case argument) benzer senaryolar öne sürdükten sonra ilk durumu kabul edersek ikinci durumu ve daha sonra üçüncü durumu da kabul edebileceğimizi bu yüzden bağdaşırcı-fizikselci görüşün tutarsız olduğunu iddia edeceğim.

Çağrı-1 durumu

Tek boyutta hareket eden bir tahta çubuk hayal edelim ve bu tahta çubuğu da O harfiyle temsil edelim. Farz edelim ki bu tahta çubuğun hareketini veren ve zamanı parametre olarak alan bir fonksiyon mevcuttur. Bu fonksiyonu $x(t)$ ile gösterelim. Örnek olması amacıyla $x(t_0)$, $x(t_1)$ şeklinde üç ayrı çıktı sunalım. Burada görüldüğü üzere tahta çubuğun kendi konumu üzerinde hiçbir etkisi yoktur. Fizikselcilerin de kabul edeceği üzere, gerçekliğe yön verdiği öne sürülen ve tahtadan bağımsız olarak var olan doğa yasaları zamana göre tahta çubuğun hareketini etkilemektedir. Belirgin bir şekilde tahta çubuğun t_2 anındaki hareketinin kaynağı t_0 anındaki durumudur. Buna bir örnek olarak elinizi beş santimetre uzattığınız bir durumu hayal edin. Bu durumda eliniz önce bir t_n anında başlangıç noktasından 5 cm uzakken, $t_{(n-1)}$ anında (5 - α) kadar uzaktı. Göreceğiniz üzere bu senaryoda, elinizin 5 cm uzamasının sebebi $t_{(n-1)}$ anındaki kolunuz değildir aksi takdirde eliniz bir arkadaşınıza çarptığında "Ben yapmadım $t_{(n-1)}$ anındaki elim yaptım" şeklinde komik bir açıklama yapmış olursunuz. Dikkat ederseniz burada eylemin kaynağı olan etken elinizin bir andaki durumu değil sizsiniz. Bu sebeptendir ki Çağrı-1 durumundaki tahtanın bir andaki hareketinin veya durumunun kaynağı hareketinden önceki anda bulunan tahtanın durumu değildir.

Çağrı-2 durumu

Armut adında işlevsel olarak basit ama tahta çubuğa nazaran karmaşık bir robot hayal edelim. $X(t)$ t adında zaman parametresi kabul eden ve Armut'un anlık olarak

konumunu veren fonksiyondur. Tekrardan üç çıktımız olsun ve bunlara $x(t_0)$, $x(t_1)$ ve $x(t_2)$ diyelim. Burada da makinemizin t_2 anındaki kararlarını, t_1 anındaki makinenin durumu değil t_0 anındaki durumu belirliyor dememizde bir sakınca yoktur. Bu da t_2 anındaki robotun kararlarının t_1 anındaki robot tarafından belirlenmediğine işaret ediyor. Tahta çubuktan farklı olarak, içindeki karmaşıklıktan dolayı makinemizin fonksiyonu da bir tahtaya nazaran daha fazla girdi alıp verebiliyor.

Çağrı-3 durumu

Son olarak da bir insan düşünelim. Eğer fizikselcilik doğruysa insan da bu robotun birkaç kademe karmaşık bir halidir. Mevcut bilimsel seviyemiz insanların eylemlerini belirli t anlarında bilme konusunda yetersiz olabilir ama fizikselcilik ve belirlenimcilik doğruysa bu eylemler tam anlamıyla bilinebilir olmak durumundadır. Bu nedendir ki en nihayetinde bu üç entitenin hepsi belirli girdi alıp çıktı veren fonksiyonlardan farksızdır. $X(t)$ fonksiyonumuzu bu insana uygularsak tekrardan aynı sonuca ulaşmaktayız. $X(t_0)$ anındaki insanın durumunu belirleyen etmen, $x(t_1)$ anındaki o insanın durumu değildir. Tahtanın tâbi olduğu doğa yasaları ve sabit geçmişi aynı şekilde bu insan için de geçerlidir.

Şimdi ise sunmak istediğim argümana gelelim:

- P1. Çağrı-1 durumunda tahta çubuk, eylemlerinin kaynaklığına sahip değilse onun eylemleri özgür değildir.
- P2. Çağrı-1 durumunda tahta çubuk, eylemlerine kaynaklık etmemektedir.
- P3. Çağrı-1 durumunda tahta çubuk eylemlerinde özgür değildir (*Modus Ponens*).
- P4. Çağrı-1 durumunda tahta çubuk özgür değilse, Çağrı-2 durumundaki Armut da özgür değildir.
- P5. Çağrı-2 durumundaki Armut özgür değildir (*Üçüncü önermeden*).
- P6. Çağrı-2 durumundaki Armut özgür değilse Çağrı-3 durumundaki insan da özgür değildir.
- C. Çağrı-3 durumundaki insan da özgür değildir (*Beşinci önermeden*).

Eleştiriler

Eleştiri-1: Fizikselcilik sadece belirli yapısal ve dinamik kavramlardan ibaret değildir. Kişisel açıklamalar fiziksel açıklamalara dahildir. Verili durumda fizikselcilik belirli matematiksel yapıya oturmak zorunda şeklindeki gizli kabulde sunulmuştur.

Cevap-1: Fizikselciliğin tanımı konusunda filozoflar uzlaşma sağlayamadıysa da bazı nesnelere özelliklerin fiziksel olduğu konusunda neredeyse hemfikirdir. Örneğin spin, hız, konum, dalga boyu, empedans, indüktans gibi kavramlar fizikselcilik çerçevesinde ele alınabilir. Bin yıllardır süregelen fizikteki gelişmelerden ve çağdaş fizik çalışmalarından görmekteyiz ki ele alınan her kavram matematiksel bir temele oturmaktadır ve biçimseldir. Yapısal-dinamik tanımların biçimsel, uzamsal terimlerle analiz edilebilenler olduğunu söyleyebiliriz.

“Dünyanın mikrofiziksel bir tanımı, uzay ve zamanda parçacıkların, alanların ve dalgaların dağılımını belirtir. Bu temel sistemler, uzay-zamansal özellikleri ve kütle, yük ve kuantum dalga fonksiyonu durumu gibi özellikleriyle karakterize edilir. Bu son özellikler nihayetinde belirli bir soyut yapıya sahip durum uzayları (örneğin, sürekli değişen gerçek nicelikler uzayı veya Hilbert uzayı durumları) açısından tanımlanır, öyle ki durumlar diğer durumlara göre belirli bir nedensel rol oynar. Uzamsal-zamansal betimlemeleri ve bu biçimsel uzaylardaki özellikler açısından betimlemeleri yapısal betimlemeler başlığı altında toplayabiliriz. Bu sistemlerin durumu, ilgili özellikler üzerinden tanımlanan dinamik ilkelere uygun olarak zaman içinde değişebilir. Sonuç, altta yatan uzamsal-zamansal ve biçimsel yapısı ve bu yapı üzerindeki dinamik evrim açısından dünyanın bir tanımıdır.” (2003, Chalmers)

Fiziksel olanın yapısal-dinamik olmak zorunda olmadığını kabul edip bilinçli deneyimleri fizikselin anlaşılabilir şeklinden bağımsız olarak C-Tipi materyalistlerin anladığı şekilde kabul edelim. Böyle bir durumda fiziksel olduğu iddia edilen bu deneyimlerle belirlenimciliği kabul ettiğimizde ortaya ne gibi bir durumun çıktığı muğlaktır. Kişisel deneyimler matematiksel denklemlere girdiği ve hesaplanabilir olduğu takdirde belirlenimcilik pozisyonu açısından değişen bir durum bulunmamaktadır.

Eleştiri-2: Bir insanın bir andaki durumu sonraki anını belirliyorsa bir sorun kalmaz çünkü aralıkta süregiden (*perdure*) eden insanın eylemleri aynı diğer dört boyutlu uzay-zaman nesnelere gibi bir önceki anıdır.

Cevap-2: Uzay-zaman'ın dört boyutlu olduğu görüşüyle desteklenen ve zamansal devamlılık hakkında ortodoks görüşlerden olan aralıkta süregidişçilik (*perdurantism*)

evrendeki nesnelere zamansal parçalardan (temporal parts) oluştuğunu iddia eder. Örneğin Çağrı adında 21 yaşında bir insan ele alalım. Çağrı 21 yıldır var olmaya devam eden üç boyutlu bir nesneden ziyade 21 yıl uzunluğunda bir nesnedir. Çağrı'nın 17 ve 18 yaşları arasındaki eylemleri meydana getiren Çağrı'dan ziyade onun 17 ve 18 yaş arasına denk gelen zamansal parçasıdır. Getirilen eleştiri bu zamansal parçaların her halükârda bir önceki andan kaynaklanıp bir sonraki anı etkilediği çıkarımına dayanmaktadır. Bir kompozit nesnenin önceki anının varlığı onun özgür olması için yeterli değildir. Elimizdeki tahta çubuğun çeşitli zamansal parçalara sahip olduğunu varsayalım. Getirilen eleştiriye göre tahta çubuğun özgür iradeli olmadığını iddia etmek için bir sebebimiz yoktur. Bir nesnenin zamansal parçalarının mevcut olması konumundaki veya fiziksel durumlarının kendisi tarafından kaynaklandığını göstermek için yeterli değildir. Eleştiri ya tahta çubuğun da özgür iradeye sahip olduğunu kabul etmelidir ya da yanlış olmalıdır. Bariz bir şekilde görülmektedir ki tahta çubuğun fiziksel durumları konusunda özgür olduğu iddia edilemez.

Eleştiri-3: Bu durumda kaynaklık kavramının (sourcehood) altı boşalmaktadır. Hangi koşulun olmasından bağımsız şekilde belirlenimcilik kabul edildiğinde kaynaklık diye bir şeyden söz edemiyoruz.

Cevap-3: Kaynaklık kavramının altının boşaltılmadığını göstermek için karşı örnek olarak bir düşünce deneyi sunacağım. Eğer sunduğum düşünce deneyi başarılıysa belirlenimcilik kabulüyle en az bir kaynaklık durumu sağlanabiliyor demektir. Bu hususta kaynaklık kavramının altı boşaltıldığı iddiası geçersiz kalacaktır.

Çağrı düşünce deneyi

Birinci durum

Kaynaklılık kriterini özgür irade için kabul ettiğimizi varsayalım. Evrenin bir andaki durumunu belirtmek için $f(W,t)$ şeklinde bir fonksiyon ve evrene müdahalesi olmayan lakin evrenin herhangi bir t anındaki gerekli fizik bilgisine sahip olan G adında bir varlığı tahayyül edelim¹. Bizim bulunduğumuz evrenin önerme kümesini belirtmek için $W0$ mümkün dünyası olarak ele alalım. Farz edelim ki $W0$ dünyasındaki $t0$ anına kadarki bütün doğru önermeleri kapsayan bir $W1$ kümesi mevcuttur. $f(W,t)$

¹ Burada G varlığının evrene müdahale edemediği şeklindeki bir inancı kabul etmemin sebebi, onun evrene müdahale edebildiği durumda önermelerimizi bulduran W kümelerinin de değişikliğe uğrayacağı ve bu durumda zaman ve G varlığının özgür iradeleri şeklinde 2 ayrı konu başlığı açılacağıdır. Bu tartışmaların yeri burası olmadığından dolayı bu yazıda değinmedim.

fonksiyonumuz ise bize herhangi bir t anı ve W kümesi girilince o andaki (burada t olarak aldık) önermeleri çıktı olarak veren bir fonksiyonumuz olsun. W_1 kümesinin tek elemanını $f(W_0, t_0)$ olarak ele alalım, yani $W_1 = \{f(W_0, t_0)\}$ şeklindedir. G varlığımız W_1 kümesini bilerek W_0 kümesini bütün elemanlarıyla bilebilir çünkü W_0 dünyasıyla ilgili tüm gerçeklik fizikseldir ve bir andaki tüm bilgi ve ideal bir fonksiyon size bu mümkün dünyaya dair tüm bilgiyi sunabilir.

İkinci durum

Farz edelim ki bir W_3 mümkün dünyasında tek gerçeklik fiziksel değildir ve fiziksele ek olarak zihinsel durumlar vardır. Bu G varlığımız ise yine bu dünya ile ilgili fiziksele dair bütün bilgiyi bilmektedir. Yine, bu mümkün dünya için W_4 adında bir kümemiz olsun ve bu küme, t_0 anına kadar W_3 dünyasıyla ilgili bütün fiziksel olguları içersin. G varlığımız W_4 kümemize $f(W_3, t_1)$ kümesini eklesin. Bu evrende fiziksel olmayan ve dolayısıyla yapısal-dinamik olmayan bir şeyler var olduğu için W_4 kümesinden W_3 kümesini bilemiyor, W_3 kümesini doğrudan bilebiliyor ve belirlenimcilik bu mümkün dünya için doğru olsun. Anlaşıyor ki G varlığı, bir failin bir anından diğer eylemini kesin olarak bilemiyor lakin bu failin gerçekleştireceği tek bir eylem olabileceğini biliyor. Böyle bir durumda:

1. Belirlenimcilik doğrudur çünkü bu mümkün dünyada bir F faili belirli eylemleri gerçekleştirip belirli zihinsel durumlara sahip olduğu için o F failidir. O halde bu F failinin her bir eylemi bu W_3 kümesinde yer almaktadır ki bu da F failinin başka eylemlerde bulunmasını imkânsız kılıp belirlenimciliği doğru yapar.
2. F failinin eyleminin kaynağı yine F' 'dir çünkü t_1 anında, t_2 anındaki eylemi için bir tür arka plana (arzular, inançlar gibi) sahip olan F bu eylemin sebebidir.

İtiraz olarak, bu fiziksel olmayan zihinsel durumların bilgisine eğer G sahip olsaydı o zaman bilebilir miydi sorusu gelebilir. Bunun cevabı hayırdır çünkü biz yapısal, dinamik, matematiksel bir yapıya oturtulabilir olanı fiziksel olmanın bir koşulu olarak kabul ettik. Zaten deneyimin öznel niteliği olarak da addedilen qualia'yı tanımlamak için kullanılan ifadelerden biri "tarif edilemez" (ineffable) kavramıdır. Bu yüzden bir şekilde bir fonksiyona dahil edilmesi imkânsız olan şeyleri bilip sonraki anları tahmin etmek olanaksızdır ve sadece o kümeyi doğrudan bilmekle mümkün bir durumdur.

O zaman bu itiraza yönelik argümanımızı sunalım:

P1. A-Çağrı düşünce deneyinin ikinci durumunda, Frankfurt durumları başarılıysa, kaynaklık kriteri sağlanıyorsa kaynaklık mümkündür.

P2. Kaynaklık mümkünse kaynaklık nosyonunun altı boşaltılmamıştır.

C. Kaynaklık nosyonunun altı boşaltılmamıştır.

Kaynaklık kavramının altının boşaltılmadığını gösterebilmek için belirlenimcilik ve bağdaşırcılığı kabul ettiğimiz senaryoda kaynaklığın olduğu ve olmadığı iki durumu aktarabilmek yeterlidir. Bu yüzden ikinci durum ilk durumda kaynaklık olmadığını gösterme hususunda yeterlidir.

Sonuç

Öncelikle, özgür irade, belirlenimcilik, bağdaşırcılık ve fizikselciliği tanımladık. Daha sonra, özgür iradeli eylemlerin karşılaşması gereken bazılarının sadece birini kabul ettiği iki kriterde değindik. Ardından, belirlenimcilik ve fizikselcilik ikilisinin çelişkili olduğuna dair üç durumdan bahsedip ilk durumu kabul edince diğerlerini kabul etmemiz gerektiğini söyledik. Uzay-zaman ve kişisel özdeşlik teorileriyle kaynaklık kriterine dair problemler ve ortaya atılan görüşler çeşitlenebilir.

Kaynakça

- O'Connor, T. and C. Franklin (2022). "Free will," *Stanford Encyclopedia of Philosophy*
- Vihvelin, K. (2022). "Arguments for incompatibilism," *Stanford Encyclopedia of Philosophy*
- McKenna, M. and Pereboom, D. (2014). *Free Will: A Contemporary Introduction*. New York: Routledge
- Kane, R. (2001). *The Oxford Handbook of Free Will*. Oxford University Press
- Fischer, J.M., Kane, R., Pereboom, D., and Vargas, M. (2007). *Four Views on Free Will*. Wiley-Blackwell
- van Inwagen, P. (2017). *Thinking About Free Will*. Cambridge University Press.
- Chalmers, D.J. (2011). "Consciousness and its place in nature," in *The Character of Consciousness*, Oxford Academic Press